

Drago Roksandić

U NIN-u i Danasu

Zagreb: SKD Prosvjeta, 2011, 368 str.

Nedavno objavljena knjiga u izdanju Srpskoga kulturnog društva »Prosvjeta« iz Zagreba na jednome mjestu okuplja publicističke tekstove i intervjuje profesora Drage Roksandića s Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Roksandić ih je napisao u beogradskom *NIN-u* (str. 31–247) i zagrebačkom *Danasu* (str. 250–355) tijekom osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. stoljeća. Njegovi tekstovi u stanovitom su smislu izvor za iznimno značajno vrijeme koje je bilo uvertira u raspad jugoslavenske federacije i rasplamsavanje rata.

Pisao je u ozračju sve jačih međunarodnih trvenja jugoslavenskih naroda, napada na Titov kult ličnosti i njegovu političku ostavštinu te sve intenzivnije relativizacije Narodnooslobodilačkog rata, dotad apsolutne i neupitne kategorije. U to su doba upućivane dotad nezamislive otvorene kritike komunističkoj ideologiji i vladajućim partijskim elitama, a tadašnje političko ozračje posebno su obilježili srpski zahtjevi za reviziju Ustava iz 1974. Ekonomska kriza jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma također je obilježila vrijeme Roksandićeve javnog istupanja. Usprkos univerzalnoj poruci komunizma novi je jugoslavenski projekt nakon 1945. prihvatio nacionalno načelo koje nije bilo lako mimoći u zemlji gdje je nacionalno pitanje dominiralo politikom stare jugoslavenske države od samog njezina početka i nastavilo se kroz Drugi svjetski rat. Pokušajem rješavanja nacionalnoga pitanja nakon završetka toga rata prema federativnom načelu, posijana je klica nacionalnih komunizama, koji osamde-

setih s nastupajućom krizom jugoslavenskog socijalizma i marksističke ideje prihvaćaju evidentno nacionalističku politiku, što je osobito indikativno za slučaj srbijske komunističke elite na čelu sa Slobodanom Miloševićem. Ukratko, ondašnje Roksandićevo javno djelovanje odvijalo se u okolnostima galopirajuće ideološke, političke i ekonomske krize posttitovske Jugoslavije.

Premda je Roksandić javno nastupao s pozicije profesionalnog povjesničara i primarno se bavio razvojem tadašnje hrvatske i srpske historiografije, kroz njegove tekstove probijali su se i aktualni i gorući politički problemi u jugoslavenskom društvu. Stoga objavljeni tekstovi nisu samo materijal za povijest historiografije već i za političku i intelektualnu povijest u onoj mjeri u kojoj je autor, svjedok vremena i angažirani intelektualac, pokušavao pronaći rješenja za nadilaženje jugoslavenske političke agonije. U gotovo čitavom razdoblju objavljivanja u *NIN-u* i *Danasu* središnje mjesto njegova historiografskog interesa zauzimaju hrvatsko-srpski povijesni odnosi, koji su u suvremenim prilikama i na hrvatskoj i jugoslavenskoj razini za njega ključ razrješenja duboke političke krize posttitoizma. Dakle budućnost jugoslavenske države, prema ondašnjim Roksandićevim viđenjima, fundamentalno je ovisila o kvaliteti hrvatsko-srpskih odnosa, kako u SR Hrvatskoj tako i u Jugoslaviji. Poseže u povijest osobito prije 1918. kako bi upozorio da ti odnosi nisu uvijek bili konfliktni kao što je to često bio slučaj u 20. stoljeću, nego su postojala razdoblja političkog savezništva (ilirski pokret, Hrvatsko-srpska koalicija i Narodnooslobodilački rat).

Roksandić je dosljedno zagovarao održanje jugoslavenske države na temelju čvrstoga federalističkog programa iz Usta-

va 1974., protiveći se srpskim i slovenskim prijedlozima o centralizaciji i konfederalizaciji, koje bi »u času skinule Jugoslaviju s povijesne scene« (str. 308). Prema njemu, povijesno gledano, »bez jugoslavenskog zajedništva nije shvatljiva ni razumljiva ni srpska ni hrvatska nacionalna integracija« (str. 36), a samo »jugoslavenstvo nije ništa drugo nego modificirana hrvatska i srpska nacionalno-integracijska ideologija« (str. 48). Misli da se mlade jugoslavenske nacije poput makedonske, crnogorske i muslimanske, koje su afirmirali jugoslavenski komunisti, ne bi ni mogle razvijati bez pretpostavke o Jugoslaviji kao »savezu naroda« (str. 36). Jugoslavenstvo »zbratimljenih naroda i narodnosti«, forma jugoslavenske ideje koju su iznjedrili Narodnooslobodilački rat i revolucija (str. 36), Roksandiću je recept za očuvanje multinacionalne Jugoslavije koji nema alternative. Zato je nadahnućem za rješavanje suvremene nacionalne problematike smatrao »povratak izvornim načelima nacionalne politike u NOR-u i socijalističkoj revoluciji, a načelo bratstva i jedinstva prvo je među njima i bogata iskustva razdoblja od 1945. do 1985. godine u tome su najpouzdaniji vodič kroz proturječja odnosa među nacijama u Jugoslaviji« (str. 254). »Šanse jugoslavenstva« u smislu izlaska iz krize njemu suvremenoga jugoslavenskoga društva vidio je u »strateški važnoj politici budućeg razvoja nacionalnih odnosa«, zato što su Jugoslavija i jugoslavenstvo prije svega »socijalističko zajedništvo naroda i narodnosti« (str. 307).

Stoga je, iako je bio svjestan svoje »duhovno manjinske pozicije«, ipak »vjerovao u Jugoslaviju kao u otvoreno društvo u kojem može biti više bratstva i zajedništva« među njezinim narodima (str. 311). Smatrao je da u Jugoslaviji neće biti demokracije bez pune potvrde načela sa-

moopredjeljenja naroda Jugoslavije i da je »nedvojbeno da se ono u nas ne može ostvariti ako se dovodi u pitanje izvorna suverenost republika kao nacionalnih država i ako se Jugoslavija rekonstruira na taj način da se dijelovi naroda izvan nacionalnih država svode na nacionalne manjine« (str. 344). Još u predvečerje raspada Jugoslavije u proljeće 1991. nadao se da je na djelu »novi povijesni dogovor naroda Jugoslavije« u pregovorima šestorice predsjednika republika te da je moguće izbjeći katastrofu mirnim rješenjem jugoslavenske krize uza zadržavanje bilo kojega jugoslavenskoga okvira (str. 235). Nedvosmislen je kada kaže da je svako inzistiranje na političkoj, policijskoj i vojnoj represiji na bilo kojem dijelu jugoslavenskog prostora put u raspad jugoslavenske državne zajednice (str. 344).

Roksandićeva, kako on kaže bez natruha »unitarističkih zabluda«, projugoslavenska orijentacija osjetna je i u analizi historiografske i kulturne proizvodnje osamdesetih godina 20. stoljeća. Odustajanje od objavljivanja *Enciklopedije Jugoslavije* i trećeg sveska *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije* značilo bi »odreći se dijela vlastitog civilizacijskog i kulturnoga identiteta, znači manje ili više ugroziti budućnost jugoslavenskoga društva« (str. 171). Otvoreno je pozdravio 1987. i ponovno pokretanje *Jugoslavenskoga istorijskoga časopisa*, od kojeg je očekivao da bude »kolektivna pamet jugoslavenske historiografije i osnova njene buduće jedinstvene strategije razvoja i njene globalne naučne doktrine i metodologije« (str. 185). Također je pozdravio historiografske radove na jugoslavističke teme od 1985. do 1987. Petra Korunića, Koste Milutinovića, Ljubičke Trgovčević, Janka Pleterskog, Branka Petranovića i Dušana Bilandžića jer su »naglasili proboj iz okvira nacionalne historije i prido-

nijeli duhovnoj reintegraciji jugoslaven-ske historiografije» (str. 148). Kao historio-grafski kritičar upozoravao je na krizu jugoslaven-ske historiografije osamdesetih godina, prije svega na njezinu istraživač-ku heterogenost usmjerenu na »nacional-ne historije« jugoslaven-skih naroda te deficit jugoslaven-ske perspektive u njezinim istraživačkim interesima. U komentaru na Kongres jugoslaven-skih historičara u Prištini 1987., pod znakovitim je naslovom »Mimo provincija« osudio »nepokolebljivu vjernost nacionalnim interesima i pozicijama u historiografiji«, usprkos tome što je naslov Kongresa bio »Proces istorijskog približavanja i ujedinjavanja jugoslaven-skih naroda i narodnosti« (str. 203–204), ističući neiscrpnu mogućnost istraživanja odnosa među jugoslaven-skim narodima u 19. stoljeću, na kojem je upravo zapela izrada za jugoslaven-sku historiografiju kontroverzne *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije*, na što su upozorili radovi inozemnih historičara iz SSSR-a, Čehoslovačke, Poljske i Austrije o »stoljeću nacionalnosti« (str. 205).

Za to je Roksandić krivio tradicionalistički pristup historiji jugoslaven-skih naroda, koji je usko vezao nacionalnu ideologiju i historiografiju te ih u mnogim slučajevima poistovjećivao. Zbog toga je bio spreman ustvrditi da i tadašnje »historiografije u Jugoslaviji još uvelike funkcioniraju kao nacionalne ideologije« (str. 255). S druge su strane takvi pristupi koji su, prema Roksandiću, ideologizirali historiografiju imali i metodoloških manjkavosti jer se njima »remetila slika o jedinstvenom razvoju i uzajamnoj povezanosti pojedinih strana ljudske aktivnosti i života« (str. 58). Nadalje, osuđivao je tradicionalizam i konzervativizam u istraživanju i metodologiji nacionalnih historiografija u Jugoslaviji, koje su naglašavale političku historiju. Takve pristupe »tradicional-

nih etnocentričkih historiografija« opovrgavao je tezom da »historija nije nacionalna ideologija« te da se »iz same etnocentrične situacije i same nacionalne historije ne mogu razumjeti« (str. 31–32). Osuđivao je i službeni politički odnos prema historiografiji i smatrao »uvelike nedozvoljenim bilo kakvo ulaženje u procese unutar nacionalne historije izvan republičkih granica«. Prema njegovu se mišljenju »srpska historija u Hrvatskoj ne istražuje ni u srpskoj ni u hrvatskoj historiografiji« (str. 33).

Osim toga je kritizirao istraživačku i institucionalnu podijeljenost jugoslaven-ske historiografije na dvije historije, nacionalnu i klasnu. Nju je nužno trebalo prevladati, pa je dok se »tradicionalistička inteligencija«, kako ju je Roksandić nazivao, bavila nacionalnom historijom, »partijska inteligencija« poklanjala pozornost historiji revolucije (str. 33). U svom izboru najboljih historiografskih djela u 1987. uočio je i, ne slučajno, ogroman interes za povijest jednog društva opterećenog svekolikom krizom, koji je sadržavao i negativne implikacije eksploatacije povijesne građe u nacionalno i ideološki sve konfliktnijemu jugoslaven-skom društvu. »Kako je u nas sve više okretanje prošlosti, iz godine u godinu, ali i sve više očiglednih instrumentalizacija povijesne baštine u socijalno-političkim konfliktima u suvremenom jugoslaven-skom društvu, doista je nužno inzistirati na onim djelima s kojima se doprinosi razvoju historijske nauke, odnosno racionalizaciji odnosa prema prošlosti« (str. 211). Kada je pred kraj osamdesetih srpska intelektualna javnost otvoreno usvojila nacionalističku retoriku, Roksandić je to prozvao »križarskim pohodom naše intelektualne desnice protiv marksizma« (str. 110). Upravo je tada postala uočljiva »provala publicističkoga diletantizma u historiografske ra-

sprave«, koja je stajala »u vezi s naraslom političkom instrumentalizacijom jugoslavenske historiografije« (str. 228).

Roksandić je zahtijevao prekid s takvim stanjem koje je proizvelo nepostojanje kulture dijaloga, interdisciplinarnosti, teorijsko-metodoloških inovacija te marksistički utemeljenih istraživanja u jugoslavenskoj historiografiji (str. 283). Rješenje takve situacije u historiografiji nalazio je u promicanju socijalno-historijskog pristupa, zagovarajući nove smjerove u historiografiji koje su u to vrijeme potaknuli povjesničari poput Mirjane Gross i Miroslava Bertoše, čiji su radovi polučili Roksandićeve pozitivne kritike (str. 162–167). On se svojom oštrom kritikom nastojao obrušavati na isključivo nacionalne historiografije te otvoriti put naglašavanju međusobnih povijesnih odnosa i kulturnih prožimanja jugoslavenskih naroda.

Kako je specijalizirao vojnokrajišku tematiku, upozoravao je na disproporciju u istraživačkim rezultatima između Banske Hrvatske i Vojne krajine, jer »nije uopće moguće govoriti o hrvatskoj povijesti u integralnom smislu bez znanstvene istraženosti povijesti Vojne Krajine« (str. 260). Budući da se povijest hrvatskoga i srpskog naroda prožimala u Vojnoj krajini, njezino je proučavanje »zahtijevalo drugačije istraživačke postupke od onih kojima su opterećene naše tradicionalne etno-centričke historiografije« (str. 74). One su krajišku povijest htjele »integrirati ekskluzivno bilo u povijest hrvatskog, bilo u povijest srpskog naroda« (str. 259), dok njezina povijest pripada jednako i povijesti hrvatskoga i srpskoga naroda, rezolutan je Roksandić. Iz takva njegova stava proistekla je i njegova reakcija na knjige Marka Jačova i Mile Bogovića 1984. o novovjekovnoj mletačkoj Dalmaciji te odnosima katolika i pravoslavača u njoj. Teze te dvojice autora smatrao je

»ekstremnim pozicijama u srpskoj i hrvatskoj historiografiji«. Bogoviću je prigovora »pobijanje da su Vlasi u hrvatskim zemljama Srbi već da su oni srbizirani«, a Jačovu nekritično preuzimanje izvora po kojem su Srbi u 18. stoljeću većinsko stanovništvo Dalmacije (str. 85). Ti su Roksandićeви napadi na nacionalne i tradicionalistički usmjerene jugoslavenske historiografije bili, osim metodološki, nesumnjivo i svjetonazorski motivirani, jer je smatrao da će takav razvoj jugoslavenske historiografije učiniti neizvjesnom budućnost jugoslavenskog zajedništva, za koje se svesrdno zalagao.

Smatrao je da je u tom vremenu istraživanje povijesti i kulture Srba u Hrvatskoj »veliko iskušenje i u moralnom i znanstvenom smislu, kada se ima na umu da je jugoslavenska historiografija uvelike opterećena zatvorenošću istraživanja u nacionalnim granicama« (str. 287). Kod prezentiranja nekih od kapitalnih djela onodobne hrvatske kulture, poput *Hrvatskoga biografskog leksikona* iz 1984., *Naših prezimena* jezikoslovca Petra Šimunovića iz 1985. ili izložbe *Pisana riječ u Hrvatskoj* iz 1986., po njemu je neopravdano marginalizirana srpska komponenta u hrvatskoj povijesti i kulturi (str. 153). Kako bi onemogućio argumentaciju za srpsko-hrvatske »ratove« u historiografiji i kulturi, Roksandić je polazio s gledišta, »ne dovodeći u pitanje povijest srpskog i hrvatskog naroda«, da je »povijest srpskog naroda u Hrvatskoj nerazlučivi dio jedne i druge«. Zaključuje da je zapravo riječ »o zajedničkoj, a ne jedinstvenoj povijesti« (str. 287). Prema toj njegovoj perspektivi, »proučavanja povijesne i kulturne baštine srpskoga naroda u Hrvatskoj pretpostavljaju prije svega izučavanje srpske i hrvatske povijesti i kulture« (str. 254.). Vođen tim idejama, pokrenuo je *Desničine susrete* 1989., projekt s ciljem poticanja »srp-

ske i hrvatske inteligencije« na otvaranje »hrvatsko-srpske uzajamnosti u kulturi« i stvaranje kulture dijaloga hrvatske i srpske kulture (str. 327). Učinio je to duboko svjestan izrazito napetih međunacionalnih odnosa, ustvrđujući da unatoč tome što govorimo o »postindustrijskom društvu, novim tehnološkim revolucijama i informatičkom društvu itd., komunikacija unutar jugoslavenskoga društva dvojbena je nego što je ikad bila u posljednjih pola stoljeća« (str. 339). Takav je znanstveni projekt nesumnjivo imao i ideološku potku jer se isticanjem »hrvatsko-srpskih prožimanja«, koja su simbolizirali lik i djelo Vladana Desnice, htjelo zaustaviti srpsko i hrvatsko nacionalno razilaženje te time dugoročno zaustaviti proces kulturne i političke dezintegracije Jugoslavije. U hrvatskoj-srpskoj simbiozi Roksandić je poimao najčvršći temelj za očuvanje Jugoslavije jer su »Srbi i Hrvati dva najbrojnija jugoslavenska naroda, s najbogatijim civilizacijsko-kulturnim baštinama izuzetno velike izmiješanosti i etničke srodnosti te jezičke istovjetnosti svim razlikama unatoč« (str. 254).

Osim historiografskih događanja posvetio je pozornost i pitanju jezika, koje je također imalo političko značenje. U jezičnoj politici nastojao je upozoriti na postupno udaljavanje hrvatskoga i srpskoga jezika, tada zvanog hrvatsko-srpski ili srpsko-hrvatski jezik. Kritizirajući 1985. takve procese, pisao je da je »odnos prema tuđicama različit, ali se o njemu ne može suditi na temelju vrlo ograničenih broja riječi, kojima je u suštini zadatak održavati demarkacionu liniju između srpskog i hrvatskog književnog jezika« (str. 131). Jezične je rasprave u jugoslavenskom društvu opisao kao one koje se služe »metodom terora malih razlika da bi racionalizirale nacionalnu distancu« (str. 255). Svjestan važnosti jezične politike, pisao je

1985. da o njoj usko ovisi i budućnost jugoslavenskog društva, kao i o tome hoće li srpski ili hrvatski jezik ostati jedan jedinstveni s dvije varijante ili će se pretvoriti u četiri nova jezika. U tu svrhu posebno je naglašavao relevantnost povijesnog primjera odluke Hrvatskoga sabora iz 1861. o aktualnoj jezičnoj situaciji, kada je većinom glasova odabran »jezik jugoslavenski ovih kraljevinah« (str. 322–323).

Položaj srpskog naroda u Hrvatskoj postao je veoma važan nakon demokratskih promjena i prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj u proljeće 1990. Tada je Roksandić, protivno dominantnome političkom stavu Srpske demokratske stranke o političko-teritorijalnoj autonomiji Srba u Hrvatskoj, predlagao personalnu i kulturnu autonomiju Srba u Hrvatskoj u svom nacrtu »Ljudska i građanska prava i otvorena pitanja personalne i kulturne autonomije Srba u Hrvatskoj« (str. 231). Tražio je razvoj srpskih nacionalnih institucija u Hrvatskoj i aktivno srpsko sudjelovanje u izgradnji demokratskog sustava, odbacujući svaku politiku koja bi funkcionirala kao *corpus separatum* nasuprot hrvatskom društvu (str. 353). Smatrajući suicidalnima zahtjeve teritorijalne i političke autonomije Srba u Hrvatskoj, našao se na meti kritike ondašnjega vodećeg srpskog političkog mišljenja, koje mu je zamjeralo da Srbe smatra nacionalnom manjinom u Hrvatskoj i da je 1990. vidio buduću Jugoslaviju kao zajednicu sastavljenu od šest suverenih država. Sve to skupa pretpostavljalo je »uspostavu samostalne nezavisne države Hrvatske, tvorevine iščašene iz jugoslavenske zajednice«, što je »opcija koju SDS i većina Srba u Hrvatskoj ne prihvataju« (str. 233).

Roksandićevi članci u ovoj knjizi u kojima se dodiruju historiografija i suvremena politička kretanja ilustriraju skoro sve povijesne procese kroz koje je prolazila

zajednička jugoslavenska država u svome posljednjem desetljeću. Njihova je središnja točka nacionalno pitanje u Jugoslaviji, o kojem su historiografija i Roksandić kao profesionalni povjesničar itekako imali što reći. Koliko je to pitanje potisnulo u drugi plan drugi važni ideološki element avnojevske Jugoslavije, onaj klasični, komunistički, svjedoči i činjenica da o tome u ovim Roksandićevim raspravama ima malo riječi. Roksandićevo plediranje za izgradnju međunacionalnih odnosa kao jedinog uvjeta za opstanak Jugoslavije sučeljavalo se s ekskluzivnim tonom srpskog nacionalizma, koji je kao detonator jugoslavenske krize nepopravljivo ugrozio »bratstvo i jedinstvo« jugoslavenskih naroda. Njegovo protivljenje Miloševićevoj »antibirokratskoj revoluciji« i stavov-

vima svoga mentora Vasilija Krestića koštalo ga je 1989. suradnje u *NIN-u* i posla na Odelenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Činjenica da Jugoslavija nije opstala i nije se dogodilo miroljubivo razdruživanje jugoslavenskih naroda i republika nikako ne umanjuje moralnu vrijednost Roksandićevih inicijativa za mirno i kompromisno traženje izlaza iz labirinta jugoslavenske krize.

Priredivačima izdanja moglo bi se zamjeriti što u ovaj korpus tekstova nije uvrštena i Roksandićeva polemika s Vasilijem Krestićem objavljena u časopisu *Naše teme* iz 1990. (br. 3-4), koja se svojom logikom svakako uklapa u sve što je Roksandić iznosio u *NIN-u* i *Danasu* svih tih godina.

Stipe Kljaić

*Hrvatski institut za povijest,
Zagreb*